

บทที่ 2

สภาพทั่วไปของวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม และพระราชพิธีสิบสองเดือนจากเอกสารประวัติศาสตร์

สภาพทั่วไปวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร

วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ตั้งอยู่ที่ เลขที่ 2 แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร มีเนื้อที่ประมาณ 2 ไร่ (ภาพที่ 1)

ทิศเหนือ	ติดต่อกับ	ถนนสราญรมย์ และกรมแผนที่ทหาร
ทิศใต้	ติดต่อกับ	พระราชอุทยานสราญรมย์
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับ	ถนนราชินี และคลองหลอด
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับ	กระทรวงต่างประเทศ

วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม มีฐานะเป็นพระอารามหลวงชั้นเอก ชนิดราชวรวิหาร สถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ.2407 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เพื่อเป็นวัดประจำรัชกาล และเป็นพระอารามตามคติโบราณราชประเพณีที่ว่า ราชธานีทุกยุคทุกสมัยจะต้องมีวัดสำคัญ 3 วัด คือ วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ และวัดราชประดิษฐ์ ดังพระราชปรารภในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ณ วันจันทร์ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 9 ปีมะโรง สัมฤทธิศก ความว่า

“...ในแผ่นดินไทยแต่โบราณ เมืองไหนเป็นเมืองหลวง ในเวลาใดเวลาหนึ่ง เมืองนั้นมักมีวัดสำคัญอยู่ 3 วัด ชื่อต้นคือวัดมหาธาตุ 1 วัดราชบูรณะ 1 วัดราชประดิษฐ์ 1 ชื่อสามวัดนี้กรุงเก่าก็มี พิษณุโลกก็มี สุโขทัยก็มี สวรรคโลกก็มี ...แต่ ในกรุงบางกอกยังไม่มี จึงทรงสร้างขึ้นที่ทิศตะวันออกพระบรมมหาราชวัง แล้วทรงพระราชทานนามว่า วัดราชประดิษฐ์ ... ”¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ประกาศให้เรียกนามวัดราชประดิษฐ์ให้ถูก” ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 –2411, พิมพ์ครั้งที่ 1 (พระนคร : ศุภสภา, 2504), 113 –117.

ในขณะนั้น กรุงรัตนโกสินทร์มีวัดมหาธาตุแล้ว โดยสมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาท พระอนุชาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 ทรงปฏิสังขรณ์วัดสลัก ซึ่งเป็นวัดเก่าแก่ในสมัยอยุธยา และพระราชทานนามใหม่ว่า วัดมหาธาตุ ส่วนวัดราชบูรณะ หรือวัดเลียบ ซึ่งเป็นวัดเก่าแก่ในสมัยอยุธยา นั้น เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ พระเจ้าหลานเธอในรัชกาลที่ 1 ทรงบูรณะขึ้นในพระบรมราชูปถัมภ์ของรัชกาลที่ 1 และพระราชทานนามว่า วัดราชบูรณะให้คู่กับวัดมหาธาตุ ยังขาดแต่วัดราชประดิษฐ์เท่านั้น รัชกาลที่ 4 จึงโปรดฯ ให้สร้างขึ้นใหม่ตามโบราณราชประเพณี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงมีพระราชประสงค์ให้ วัดราชประดิษฐ์เป็นวัดสำหรับพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายโดยเฉพาะ เพื่อประโยชน์ในพระองค์ เจ้านาย และข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในทั้งหลาย ที่จะมีวัดฝ่ายธรรมยุติอยู่ใกล้พระบรมมหาราชวังและสามารถทำบุญให้ทานตามคติฝ่ายธรรมยุติได้สะดวกฉะนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้ใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่จำนวนเงิน 1,098 บาท ซื้อที่ดิน 1,098 ตารางวา เพื่อก่อสร้างวัดอุทิศถวายแก่พระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย และโปรดเกล้าฯ ให้หล่อจำลองพระพุทธรูปปางสมาธิประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถ วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมารามจึงได้ชื่อว่าเป็นวัดแรกที่สร้างขึ้นเพื่อพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติ ดังปรากฏชื่อเดิมของวัดราชประดิษฐ์ว่า วัดราชประดิษฐ์สถิตธรรมยุติการาม ในหุ้มศิลาจารึก ด้านหลังพระอุโบสถ 2 หลัก จารึกหลักแรกกล่าวถึง การสร้างวัดถวายพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย พ.ศ. 2407 จารึกหลักที่สอง เป็นประกาศงานพระราชพิธีผูกพัทธสีมา พ.ศ. 2408²

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงชี้ว่า การเปลี่ยนชื่อเป็น วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม คงเป็นเพราะนามเดิมเป็นการจำเพาะเจาะจงแก่พระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายเกินไป อาจจะเป็นที่เคลงใจแก่พระสงฆ์ทั้งสองฝ่ายในภายภาคหน้าได้³

ในรัชกาลต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์วัดราชประดิษฐ์ทั่วทั้งพระอาราม อีกทั้งยังโปรดฯ ให้แบ่งพระบรมอัฐิของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาบรรจุในพระพุทธรูปพระประธานในพระอุโบสถด้วย เพื่อให้

²สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, **ศาสน์สมเด็จพระเจ้า, เล่ม 4**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2515), 106-107.

³อ้างอิงจากข้อสันนิษฐานของ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ใน **ศาสน์สมเด็จพระเจ้า, เล่ม 5** (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2515), 29.

พระบรมวงศานุวงศ์และประชาชนทำการสักการบูชาและบำเพ็ญกุศลสนองพระเดชพระคุณได้โดยสะดวก และในปี พ.ศ. 2465 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 โปรดเกล้าฯ ให้บูรณะวัดนี้อีกครั้งหนึ่ง และให้สร้างหอไตรทางด้านขวาและหอพระจอมทางด้านซ้ายของพระอุโบสถขึ้นใหม่ เนื่องจากของเดิมมีสภาพชำรุด⁴

ความสำคัญของวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามและวัดที่เกี่ยวข้อง

แม้วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามจะเป็นวัดประจำพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 แต่น่าเสียดายที่ไม่ปรากฏเอกสารอื่นๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนัง อาทิ การระบุวันเวลาของการวาดและนามของช่างผู้ควบคุมการวาด เป็นต้น จึงจำเป็นต้องอาศัยหลักฐานแวดล้อมมาประกอบการสันนิษฐานและการอธิบายทางวิชาการ ได้แก่ แรงบันดาลใจในการวาด การตีความจิตรกรรม การสะท้อนภาพสังคมและวัฒนธรรมในอดีต รวมทั้งการกำหนดอายุสมัยจิตรกรรมพระราชพิธี การศึกษาจิตรกรรมที่มีลักษณะคล้ายกันและวาดขึ้นในระยะเวลาใกล้เคียงกันจึงอาจมีประโยชน์ต่อการวิจัยเป็นอย่างยิ่ง

วัดเสนาสนารามเป็นวัดสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้บูรณะทั้งอารามเมื่อปี พ.ศ.2406 ใกล้เคียงกับการสร้างวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม อีกทั้งผู้สร้างยังมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เป็นวัดที่สังกัดคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ด้วยเหตุนี้การตกแต่งภายในวัดทั้งสองด้วยจิตรกรรมฝาผนังจึงมีรูปแบบคล้ายคลึงกัน เริ่มจากการเขียนภาพหลักภายในพระอุโบสถเป็นภาพพระราชพิธีสิบสองเดือน อีกทั้งยังมีภาพสำคัญจิตรกรรมการเสด็จทอดพระเนตรปรากฏการณ์สุริยุปราคาในตำแหน่งและทิศทางใกล้เคียงกัน

อย่างไรก็ตาม โดยสถานะทางประวัติศาสตร์จากพระราชปรารภสร้างวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชี้ให้เห็นว่าวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม เป็นวัดธรรมยุติกนิกายสำคัญอันดับหนึ่งในพระนคร ส่วนวัดเสนาสนารามเป็นวัดธรรมยุติกนิกายสำคัญประจำกรุงเทพฯ หลักฐานจิตรกรรมที่ปรากฏ ณ วัดเสนาสนารามจึงบ่งบอกถึงการจำลองแนวคิดและรูปแบบการตกแต่งภายในของวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามไปเขียนยังวัดเสนาสนาราม

⁴กรมศิลปากร, “วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์,” ศิลปวัฒนธรรมไทย, เล่ม 4 (กรุงเทพฯ : ยูไนเต็ดโปรดักชั่น, 2515), 54.

การอธิบายภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องวิเคราะห์สภาพสังคมและหลักฐานประวัติศาสตร์วรรณกรรมและตำราพระราชพิธีร่วมสมัยอย่างจริงจังเพื่อให้เข้าใจถึงสภาพสังคม เพื่อกำหนดอายุของภาพจิตรกรรมและอธิบายแรงบันดาลใจในการเขียนภาพจิตรกรรม

แผนผังของวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามมีพื้นที่แบ่งออกเป็น 2 ส่วนคือ เขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาส เขตสังฆาวาสอยู่ทางทิศตะวันออก ส่วนเขตพุทธาวาสอยู่ทางทิศตะวันตก วัดหันหน้าไปทางทิศเหนือ แสดงขอบเขตของวัดด้วยกำแพงสูงโดยรอบ ตอนกลางมีแนวกำแพงกั้นระหว่างเขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาส มุมทั้งสี่ของกำแพงล้อมรอบเขตพุทธาวาส และบริเวณใกล้มุมกำแพงล้อมเขตสังฆาวาสทำเป็นเสาศิลา เสาตั้งแท่งเสมาสี่เหลี่ยม เสาเสมานี้เป็นเครื่องหมายแสดงขอบเขตของเสมา บนเสาจารึกคาถาบาลีเกี่ยวกับทิศและตำแหน่งของมหาสีมา มีเสมาตั้งเรียงรายบนกำแพงวัดโดยรอบเขตพุทธาวาส อันเป็นต้นแบบของวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

องค์ประกอบของอาคารภายในวัดในเขตพุทธาวาสประกอบไปด้วย พระอุโบสถ และพระเจดีย์ซึ่งวางเรียงกันตามแนวแกนตั้งที่เป็นแกนประธานลากผ่านกึ่งกลางของผังพุทธาวาส

สิ่งสำคัญภายในวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

- **พระอุโบสถ** มีลักษณะตามแบบสถาปัตยกรรมไทย ยาว 7 ห้อง สร้างตามคตินิยมเดิม หันหน้าไปทางทิศเหนือ ตั้งอยู่บนฐานไพทีสูง ที่มุมของฐานไพทีทั้ง 4 เสาทำเป็นศาลาโถง ส่วนพระปรางค์อีก 3 หลัง ซึ่งสร้างในสมัยหลัง (ดูแผนผังที่ 1)

ลักษณะพิเศษของวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม คือ มีพระราชลัญจกรประจำพระองค์ของรัชกาลที่ 4 เป็นตราสัญลักษณ์รูปพระมหาพิชัยมงกุฏ อยู่เหนือพระแสงขรรค์คู่ มีพานแว่นฟ้ารองรับ วางบนหลังช้าง 6 เชือก สองข้างมีฉัตร 5 ชั้น ประดับบนส่วนต่างๆ เช่น หน้าบันพระอุโบสถ ฯลฯ ส่วนซุ้มประตู (ภาพที่ 2) และซุ้มหน้าต่างเป็นลายปูนปั้นทรงมงกุฏ ลงรักปิดทองประดับกระจกสี ขาว น้ำเงิน แดงและเขียว⁵

⁵กรมศิลปากร, **วัดหลวงสมัยรัตนโกสินทร์** (กรุงเทพฯ : บริษัทเอพี กราฟิคดีไซน์ และการพิมพ์ จำกัด, 2540), 79.

- **หอไตร** ตั้งอยู่บนฐานไพที ด้านทิศตะวันออกของพระอุโบสถ (ภาพที่ 3) สร้างขึ้นตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 โดยโปรดฯ ให้รื้ออาคารเดิมที่เป็นเครื่องไม้ที่ทรุดโทรมลง มีลักษณะเป็นปราสาทยอดปราสาท หน้าบันชั่มประดับด้วยปูนปั้นภาพพุทธประวัติตอนประสูติ อีกด้านหนึ่งเป็นรูปตอนเสด็จดับขันธปรินิพพานใช้เป็นที่เก็บรักษาพระไตรปิฎก และคัมภีร์ต่างๆ

- **หอพระจอม** ตั้งอยู่บนฐานไพที ด้านทิศตะวันตก (ภาพที่ 4) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 โปรดฯ ให้สร้างคราวเดียวกับหอไตร มีลักษณะเป็นปราสาทยอดปราสาทเช่นเดียวกับหอไตร มียอดปราสาทประดับด้วยพหุมุมสี่หน้า หน้าบันชั่มประดับด้วยปูนปั้นรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ หอพระจอมใช้เป็นที่ประดิษฐานพระบรมรูปหล่อรัชกาลที่ 4 ประทับยืนขนาดเท่าพระองค์จริง

- **หอรบ** สร้างด้วยคอนกรีต รูปทรงมณฑปคล้ายมณฑป มีลวดลายปูนปั้นประดับด้วยกระจกและกระเบื้องเคลือบสีต่างๆภายในแขวนระฆังขนาดใหญ่และขนาดเล็กอย่างละใบ

- **ปาสถเจดีย์** หมายถึง เจดีย์หิน (ภาพที่ 5) ตั้งอยู่ด้านหลังพระอุโบสถ เป็นเจดีย์ทรงกลม ฐานสี่เหลี่ยมก่ออิฐถือปูน ภายนอกประดับด้วยหินอ่อนทั้งหมด ยอดพระเจดีย์ยาวประมาณ 1 วาเศษ ประดับด้วยทองคำแท่นักประมาณ 80 ซึ่ง เป็นที่ประดิษฐานพระรูปสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา) หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ในท่านั่งแสดงพระธรรมเทศนาขนาดเท่าพระองค์จริง

- **พระตำหนักสมเด็จพระสังฆราช (สา)** ตั้งอยู่เยื้องกับหอรบ ภายในตำหนักมีภาพสีน้ำมันขนาดใหญ่ เป็นรูปเจดีย์จุฬามณี

- **พระพุทธรูปปางปฐมเมธ** เป็นพระประธานภายในพระอุโบสถ (ภาพที่ 6) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้จำลองมาจากพระพุทธรูปปางปฐมเมธที่ประดิษฐานอยู่ที่ ภายในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

- **พระพุทธรูปนันทาราย** (องค์เดิม) เป็นพระพุทธรูปทองคำที่ประชาชนขุดพบแล้วนำมาถวายรัชกาลที่ 4 เมื่อปีพ.ศ. 2399 ต่อมาในตอนปลายรัชกาลที่ 4 ทรงโปรดฯ ให้หล่อขึ้นอีก 18 องค์ แล้วพระราชทานไปตามวัดธรรมยุติกนิกายทุกวัด รวมทั้งที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามและวัดเสนาสนารามด้วย

- **ภาพจิตรกรรม** ภายในพระอุโบสถมีภาพจิตรกรรมสีฝุ่นโดยรอบ ภาพที่ผนังด้านหน้าพระประธานเป็นภาพสำคัญเสมือนเป็นภาพบันทึกเหตุการณ์ตอนปลายสมัย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 กล่าวคือ เป็นภาพการจำลองเหตุการณ์ทอดพระเนตรสุริยุปราคาเมื่อวันที่ 18 สิงหาคม พ.ศ. 2411 แสดงภาพพระมหากษัตริย์สององค์ดูดาว หมายถึง รัชกาลที่ 4 (ภาพที่ 7) กับอีกภาพหนึ่งที่เป็นเหตุการณ์ต่อเนื่องกันคือ ภาพพระราชพิธีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ในปราสาทสุริยุปราคา (ภาพที่ 8) ส่วนจิตรกรรมด้านอื่นๆ แบ่งออกเป็น 2 ตอน ตอนบนระดับเหนือหน้าต่างขึ้นไปเป็นภาพเทวดา นางฟ้าหาอยู่ตามกลีบเมฆ ตอนล่างระหว่างช่องหน้าต่างเป็นภาพพระราชพิธีสิบสองเดือนอันเป็นภาพหลักของจิตรกรรมที่วัดนี้ที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 โปรดฯ ให้เขียนขึ้น และได้รับการบูรณะเมื่อพ.ศ. 2500-2501 ล่าสุดในปี พ.ศ. 2543 ฝ่ายอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง กรมศิลปากร

ตำแหน่งภาพจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนของวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม เขียนบนผนังตอนกลางระหว่างบานหน้าต่างรวมทั้งหมดมี 12 ช่อง ดังนี้

ตารางที่ 1 การลำดับภาพจิตรกรรมเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

ช่องที่ 1 เริ่มจากผนังด้านทิศใต้ของประตูทางเข้าพระอุโบสถเป็นพระราชพิธีเดือนสิบสอง (พระราชพิธีลอยพระประทีป)
ช่องที่ 2 พระราชพิธีเดือนอ้าย (พระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลเลี้ยงขนมเบื้อง)
ช่องที่ 3 พระราชพิธีเดือนยี่ (พระราชพิธีตรียัมปวาย)
ช่องที่ 4 พระราชพิธีเดือนสาม (พระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลเลี้ยงพระตรุษจีน)
ช่องที่ 5 พระราชพิธีเดือนสี่ (พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์)
ช่องที่ 6 พระราชพิธีเดือนห้า (ภาพบน พระราชพิธีสงกรานต์ ล่าง พระราชพิธีเทศน์มหาชาติ)
ช่องที่ 7 บนผนังในสุดด้านทิศเหนือเป็นพระราชพิธีเดือนหก(ด้านบน พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ด้านล่าง พระราชพิธีวิสาขบูชา)
ช่องที่ 8 พระราชพิธีเดือนเจ็ด (พระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลถวายสลากภัต) แสดงภาพขบวนแห่สลากภัตไปยังวัดราชประดิษฐ์
ช่องที่ 9 พระราชพิธีเดือนแปด(พระราชพิธีเข้าพรรษา) แสดงภาพนาคนาคหลวงไปรยทาน
ช่องที่ 10 พระราชพิธีเดือนเก้า ซึ่งมีผู้อธิบายคลาดเคลื่อนที่จะกล่าวถึงต่อไปในบทวิเคราะห์ (พระราชพิธีพืชมงคล)
ช่องที่ 11 พระราชพิธีเดือนสิบ (พระราชพิธีภัทรวาทินิสาทร กวนข้าวทิพย์)

ช่องที่ 12 พระราชพิธีเดือนสิบเอ็ด (พระราชพิธีถวายผ้าพระกฐินทางสถลมารค)

อนึ่ง วัดที่มีภาพจิตรกรรมเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนคล้ายคลึงกับวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม และนำมาศึกษาเปรียบเทียบ คือวัดเสนาสาราม (ภาพที่ 9) ตั้งอยู่บริเวณหลังพระราชวังจันทร์เกษม ในเขตหมู่ที่ 10 ตำบลหัวรอ อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

วัดเสนาสาราม เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก ชนิดราชวรวิหาร เดิมชื่อวัดเสือ เป็นวัดโบราณสมัยอยุธยา มีหลักฐานว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงปฏิสังขรณ์และเป็นวัดที่อยู่ในเขตกำแพงพระราชวัง⁶ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ พระยาราชสงคราม (ทัต หงสกุล) อำนวยการปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. 2406 แล้วพระราชทานนามใหม่ว่า วัดเสนาสาราม แต่เรียกกันโดยทั่วไปว่า "วัดเสนาสน์" วัดนี้เป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ให้เป็นวัดของคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายในภูมิภาค พระเถระที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสองค์แรกคือ พระพรหมเทพาจารย์ (บุญรอด พรหมเทโว) ซึ่งรัชกาลที่ 4 ทรง "เลือกเฟ้น "ด้วยพระองค์เอง เพราะพระพรหมเทพาจารย์ เป็นผู้มีความรู้ในพระธรรมวินัย ระเบียบแบบแผนและธรรมเนียมของคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย เหตุนี้จึงปรากฏจิตรกรรมภาพเหมือนเจ้าอาวาสองค์แรกภายในวิหารพระอินทร์แปลง ซึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงปฏิสังขรณ์เพิ่มเติมด้วย

ภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถวัดเสนาสาราม มีภาพจิตรกรรมฝาผนังด้านแปะหว่างหน้าต่าง เป็นภาพพระราชพิธีสิบสองเดือน และที่สำคัญคือมีจิตรกรรมภาพเหตุการณ์ทอดพระเนตรสุริยุปราคาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁷ อยู่ที่ยอดสกัดด้านหน้าระหว่างประตูและหน้าต่าง 2 ข้าง ทั้งด้านซ้ายและด้านขวา ทางด้านซ้ายมือพระประธานเป็นภาพรัชกาลที่ 4 กำลังส่องกล้องทอดพระเนตรสุริยุปราคา (ภาพที่ 10) ส่วนภาพด้านขวาเป็นภาพการประกอบพระราชพิธีสงฆ์มุขภิเษก (ภาพที่ 11) เพื่อความเป็นสิริมงคลในวันที่เรียกว่า "โมกขปริสสุทธิ" เป็นการดับดวงสว่างเดิมและเปิดดวงสว่างใหม่หลังจากการเกิดสุริยุปราคา

⁶เฉลิม สุขเกษม, "ตำนานพระนครศรีอยุธยา," วารสารวัฒนธรรมไทย 12,12 (กุมภาพันธ์ 2516) :

45.

⁷ปัจจุบันจิตรกรรมภาพสุริยุปราคาภายในพระอุโบสถวัดเสนาสาราม ถูกบดบังไว้ด้วย ภาพพระบรมสาทิสลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เป็นภาพเขียนสีน้ำมันขนาดใหญ่ (จากการสำรวจครั้งล่าสุดในราวต้นเดือนมกราคม พ.ศ.2546)

แม้ว่าภาพพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดเสนาสนารามมีการจัดวางภาพที่แตกต่างไปจากวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม แต่อาจกล่าวได้ว่าเป็นการจำลองแบบมาเขียนเพราะใช้ฉากในการประกอบพระราชพิธีทั้ง 12 เดือนคล้ายคลึงกัน

**ตารางที่ 2 เปรียบเทียบลักษณะทั่วไปวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม
กับวัดเสนาสนาราม**

วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม	วัดเสนาสนาราม
1. รัชกาลที่ 4 สถาปนาขึ้นใหม่รัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ทรงบูรณะ	1. เป็นวัดโบราณสมัยอยุธยา รัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 โปรดให้บูรณะ
2. เป็นวัดธรรมยุติกนิกายในเมืองหลวง	2. เป็นวัดธรรมยุติกนิกายในหัวเมือง
3. จิตรกรรมเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนภายในพระอุโบสถการเรียงลำดับภาพพระราชพิธีสิบสองเดือนเหมือนกับการเรียงในพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 5 คือ เรียงจากเดือน 12 ในผนังซ้ายมาบรรจบผนังด้านขวาในเดือน 11	3. จิตรกรรมเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนภายในพระอุโบสถ เรียงลำดับไม่เหมือนในพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 5 โดยเริ่มจากเดือน 4 ที่ผนังด้านซ้ายเป็นช่องแรกและจบลงที่ผนังด้านขวาในเดือน 5
4. มีจิตรกรรมภาพพระมหากษัตริย์สององค์สุริยุปราคา อยู่ในตำแหน่งผนังด้านซ้ายของบานประตู ที่ผนังสกัดหน้า	4. มีจิตรกรรมภาพรัชกาลที่ 4 สององค์ทอดพระเนตรสุริยุปราคา ที่ผนังสกัดด้านหน้าตรงกันข้ามพระประธาน
5. ภาพใบหน้าของบุคคลไม่บ่งบอกว่าเป็นผู้ใดชัดเจน	5. มีภาพเหมือนใบหน้าของบุคคลชัดเจนโดยเฉพาะพระพักตร์ของรัชกาลที่ 4
6. การวาดภาพสถาปัตยกรรมเหมือนจริงคล้ายฉากในภาพถ่าย	6. วาดภาพสถาปัตยกรรมฝีมือด้อยกว่ารายละเอียดไม่เหมือนฉากในภาพถ่าย
7. การแต่งกายของบุคคลค่อนข้างเป็นแบบไทยโบราณ	7. การแต่งกายมีอิทธิพลตะวันตกผสมผสานมากกว่า

ตารางที่ 3 เปรียบเทียบการลำดับภาพจิตรกรรมฝาผนังพระราชพิธีสิบสองเดือน

วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพฯ	วัดเสนาสนาราม จ. พระนครศรีอยุธยา
ช่องที่ 1 พระราชพิธีเดือนสิบสอง พระราชพิธีลอยพระประทีป แสดงภาพขบวนเรือในการพระราชพิธีลอยพระประทีป กระทงหลวง และเรือบรรทุกกระทงดอกไม้ไฟ	ช่องที่ 1 พระราชพิธีเดือนสี่ พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ (วันตรุษสุคติ) แสดงภาพ การยิงปืนอาญา
ช่องที่ 2 พระราชพิธีเดือนอ้าย การพระราชกุศลเลี้ยงขนมเบื้อง	ช่องที่ 2 พระราชพิธีเดือนสาม การพระราชกุศลเลี้ยงพระตรุษจีน
ช่องที่ 3 พระราชพิธีเดือนยี่ พระราชพิธีไล่ชิงช้า	ช่องที่ 3 พระราชพิธีเดือนยี่ พระราชพิธีไล่ชิงช้า
ช่องที่ 4 พระราชพิธีเดือนสาม การพระราชกุศลเลี้ยงพระตรุษจีน	ช่องที่ 4 พระราชพิธีเดือนอ้าย การพระราชกุศลเลี้ยงขนมเบื้อง
ช่องที่ 5 พระราชพิธีเดือนสี่ พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์	ช่องที่ 5 พระราชพิธีเดือนสิบสอง พระราชพิธีลอยพระประทีป
ช่องที่ 6 พระราชพิธีเดือนห้า พระราชพิธีสงกรานต์ (ภาพบน) พระราชพิธีคเชนทร์ศิวสนาน (ภาพล่าง)	ช่องที่ 6 พระราชพิธีเดือนสิบเอ็ด พระราชพิธีคเชนทร์ศิวสนาน
ช่องที่ 7 พระราชพิธีเดือนหก พระราชพิธีจรดพระนังคัล (ภาพบน) การพระราชกุศลวิสาขบูชา (ภาพล่าง)	ช่องที่ 7 พระราชพิธีเดือนสิบ พระราชพิธีกวนข้าวทิพย์ (สารทเดือนสิบ)
ช่องที่ 8 พระราชพิธีเดือนเจ็ด การพระราชกุศลถวายสลากภัต	ช่องที่ 8 พระราชพิธีเดือนเก้า พระราชพิธีพืชมงคล (พิธีการขอฝน)
ช่องที่ 9 พระราชพิธีเดือนแปด พระราชพิธีเข้าพรรษา แสดงภาพการบวชนาคหลวง มีการโปรยทานของนาคหลวง	ช่องที่ 9 พระราชพิธีเดือนแปด พระราชพิธีเข้าพรรษา แสดงภาพการบวชนาคหลวง มีการโปรยทานของนาคหลวง
ช่องที่ 10 พระราชพิธีเดือนเก้า พระราชพิธีพืชมงคล (พิธีการขอฝน)	ช่องที่ 10 พระราชพิธีเดือนเจ็ด การพระราชกุศลถวายสลากภัต
ช่องที่ 11 พระราชพิธีเดือนสิบ พระราชพิธีกวนข้าวทิพย์	ช่องที่ 11 พระราชพิธีเดือนหก พระราชพิธีจรดพระนังคัล (ภาพบน) พระราชพิธีวิสาขบูชา (ภาพล่าง)
ช่องที่ 12 พระราชพิธีเดือนสิบเอ็ด พระราชพิธีคเชนทร์ศิวสนาน	ช่องที่ 12 พระราชพิธีเดือนห้า พระราชพิธีสงกรานต์ แสดงภาพขบวนขนาดใหญ่

พระราชพิธีสิบสองเดือนจากเอกสารประวัติศาสตร์

หนังสืออักขราภิธานศรับท์ของหมอบรัดเลย์ ซึ่งเป็นพจนานุกรมภาษาไทยฉบับแรกที่ค่อนข้างสมบูรณ์ อธิบายความหมายของ “ พิธิ ” ว่า หมายถึง “กิจมีประการต่างๆ คนทำกิจอันหนึ่งว่าเป็นพิธิอันหนึ่ง”⁸

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ให้ความหมายของพิธิ ไว้ว่า “งานที่จัดขึ้นตามลัทธิเพื่อความขลัง ; แบบ, อย่าง, ธรรมเนียม”⁹

“พระราชพิธี” จึงมาจากคำบาลีว่า “พระราช” สมาสกับคำสันสกฤตว่า “พิธี” หมายถึง “กิจของพระมหากษัตริย์” สำหรับที่มาของพระราชพิธีสิบสองเดือนนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชอธิบายไว้ว่า

“ ...พระราชพิธีสิบสองเดือน มีมาในพระราชกำหนดกฎมนเฑียรบาล ซึ่งได้ตั้งขึ้นแต่แรกสร้างกรุงทวารวดีศรีอยุธยา โบราณ แสดงพระราชพิธีประจำเดือน 12 เดือนไว้ เป็นการซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงทำว่าเป็นการเป็นมงคลสำหรับพระนครทุกปีมิได้ขาด...”¹⁰

ด้วยเหตุนี้ พระราชพิธีสิบสองเดือน จึงมิใช่พระราชกรณียกิจส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ แต่เป็นพระราชกรณียกิจที่ทรงกระทำเป็นประจำในแต่ละเดือนตลอดหนึ่งปีที่สืบทอดกันมาแต่ครั้งกรุงเก่า อนึ่ง เมื่อกาลเวลาล่วงเลยมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ การพระราชพิธี ย่อมมีการปรับปรุงแก้ไขเพื่อความเหมาะสมในแต่ละยุคสมัยด้วย แต่ประเด็นสำคัญคือคงไว้ซึ่งเจตนาลึกของการพระราชพิธีที่กระทำเพื่อความเป็นสิริมงคลแก่แผ่นดินและอาณาประชาราษฎร์

⁸แดน ปิซ บรัดเลย์, หนังสืออักขราภิธานศรับท์ Dictionary of Siamese Language พ.ศ. 2416 (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2514), 460.

⁹ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, 2538), 596.

¹⁰พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2528), 4.

หลักฐานทางประวัติศาสตร์และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระราชพิธีสิบสองเดือน ได้แก่

พระราชพงศาวดาร

พระราชพงศาวดารเป็นงานเขียนที่มีลักษณะสำคัญ คือ เป็นหลักฐานบันทึกเหตุการณ์ที่มีความเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ จากการศึกษาพระราชพงศาวดารของนักประวัติศาสตร์ในปัจจุบัน ทำให้ทราบว่า ในสมัยกรุงศรีอยุธยา มีพระราชพงศาวดารทั้งหมด 5 ฉบับ สมัยกรุงธนบุรีมี 1 ฉบับ และสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์มีพระราชพงศาวดารทั้งสิ้น 11 ฉบับ¹¹ ในแต่ละฉบับมักแทรกเรื่องการพระราชพิธีของพระมหากษัตริย์อยู่ด้วยเสมอ อาทิ พระราชพิธีราชาภิเษก พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เป็นต้น

กฎมนเฑียรบาล

กฎมนเฑียรบาล หมายถึง ข้อบัญญัติพิเศษเกี่ยวกับพระราชฐาน พระราชวงศ์ และระเบียบการปกครองในราชสำนัก¹² ซึ่งปรากฏรวบรวมอยู่ในหลักฐานกฎหมายตราสามดวง สมัยรัตนโกสินทร์ กฎมนเฑียรบาลเป็นตำราราชประเพณีที่พวกพราหมณ์นำมาสอนตามคัมภีร์ มนุธรรมศาสตร์ของอินเดียโบราณ ให้ข้อมูลรายละเอียดเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมและประเพณีในราชสำนักเป็นอย่างดี โดยเฉพาะเนื้อความในกฎมนเฑียรบาลตั้งแต่มาตราที่ 145 จนถึงมาตราที่ 172 ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับพระราชพิธีสิบสองเดือนในสมัยอยุธยา¹³ อาทิ ในมาตรา 145 กล่าวถึงพระราชพิธีสิบสองเดือน โดยเรียงเริ่มต้นจากเดือนห้าซึ่งเป็นเดือนเริ่มต้นศกใหม่ไปจนจบในเดือนสี่ อันเป็นเดือนสุดท้ายของปีดังนี้

“ศรีศุภสวัคติ เดือนห้า การพระราชพิธีเฝ้าจัสกลดแจตรออกสนาม
เดือนหก พิธีไฟศากขยจรดพระราชองค์
เดือนเจ็ด พูลน้ำล้างพระบาท
เดือนแปด เข้าพระวษา

¹¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา (กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, 2523), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

¹² ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, 2538), 3.

¹³ กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : ศรุสภา, 2537), 129 - 152.

เดือนเก้า ตุลาคม

เดือนสิบ พัทธมาส

เดือนสิบเอ็ด อาสยง

เดือนสิบสอง พุทธมาส

เดือนอ้าย ไฉย

เดือนยี่ การปฏิทิน

เดือนสาม พุทธมาส

เดือนสี่ การปฏิทิน¹⁴

พระราชพิธีซึ่งกล่าวถึงในกฎหมายมีความหมายดังต่อไปนี้

เดือนห้า คือ เสด็จฯ หมายถึง การตัดปี ขึ้นปีใหม่ ลดแตรมีความหมายคลุมเครือ แต่หลายท่านสันนิษฐานว่าหมายถึงการลดน้ำในเดือนห้า และออกนามคือพระราชพิธีคเชนทร์ศวนานเป็นพระราชพิธีทอดเชือก ตามเชือก เป็นกระบวนเรื่องคชกรรม และพระราชพิธีศรีสังฆาปานกาลหรือ พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาบางครั้งเรียกต่อกันว่า พระราชพิธีศรีสังฆาปานกาลคเชนทร์ศวนาน ทำในเดือน ห้า และเดือน สิบเป็นการแสดงพระบรมเดชานุภาพของกษัตริย์และความเข้มแข็งของกองทัพ ขบวนช้าง ม้า และทหาร

เดือนหก คือพระราชพิธีจรดพระนังคัล เป็นชื่อพระราชพิธีแรกนา ในกฎหมายเรียกว่า พระมหากษัตริย์มิได้เสด็จในพระราชพิธี แต่โปรดฯ ให้เจ้าพระยาจันทกุมาร เป็นผู้แทน โดยมอบพระแสงอาญาสิทธิให้ ซึ่งตรงกับคำให้การชาวกรุงเก่าที่กล่าวว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาโปรดฯ ให้พระจันทกุมารแรกนาต่างพระองค์ ส่วนพระมหาลีเจ้านางเทพีต่างพระองค์เช่นกัน นั่งเสลี่ยงเงิน มีกระบวนแห่พระเกียรติยศ ไปยังโรงพิธีที่ตำบลวัดผ้าขาว ครั้นถึงมงคลฤกษ์ พระจันทกุมารถือนันไถเทียมด้วยโคอุสุภราช ออกญาพลเทพจูงโคไถ สามรอบ นางเทพีหว่านข้าวเสร็จแล้วจึงปลดโคอุสุภราช ให้กิน น้ำ ถั่ว งา ข้าวเปลือก ถ้ากินสิ่งใดก็มีคำทำนายต่างๆ กัน

เดือนเจ็ด คือพระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาท กฎหมายเรียกว่าไม่ชัดเจนเหมือนอย่างพระราชพิธีอื่นๆ เป็นพิธีพราหมณ์ ปรากฏในกฎหมายเรียกว่า บรรดาหัวเมืองทั้งหลายตลอดจนข้าราชการทั้งปวงมาทูลน้ำล้างพระบาท โดยเอากะละอมน้ำตั้งศีร์ษะมาทูลถวาย ทั้งเสด็จออกรัตนสิงหาสน์เบญจาเก้าชั้นเป็นการถวายความจงรักภักดีและความสวามิภักดิ์

¹⁴กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 1, 129 - 130.

เดือนแปด คือพระราชพิธีเข้าพรรษา มีการบวชนาคหลวง สมัยอยุธยาในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีการบวชนาคหลวงเท่าพระชนมายุถือเป็นพระราชกุศลอันยิ่งใหญ่

เดือนเก้า คือ พระราชพิธีตุลาการ เป็นพิธีพราหมณ์ กระทำโดยเอาเงินชั่งเท่าน้ำหนักพระมหากษัตริย์เพื่อการสะเดาะเคราะห์แล้วพระราชทานเงินนั้นให้แก่พราหมณ์

เดือนสิบ คือภัตตบพิติสารท หมายถึง การบวงสรวงขอบคุณพระแม่โพสพผู้เป็นเทพธิดาประจำข้าวและความอุดมสมบูรณ์ของธัญญาหาร

เดือนสิบเอ็ด คือพระราชพิธีอาศุขแข่งเรือ ในเดือนสิบเอ็ด เป็นฤดูน้ำหลาก เนื่องจากมีฝนตกหนัก ต้นข้าวในนากำลังชูกอเพราะได้น้ำมากพอสำหรับหล่อเลี้ยงลำต้น จึงมีพระราชพิธีแข่งเรือ อันเป็นการชักซ้อมกำลังทางเรือและฝีพาย การเตรียมความพร้อมทางน้ำได้จากกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค

เดือนสิบสอง คือ พระราชพิธีจองเปรียงลดชุดลอยโคม หมายถึงพระราชพิธีลอยพระประทีป

เดือนอ้าย คือ พระราชพิธีไล่เรือ และตรียัมปวาย เป็นพิธีพราหมณ์ที่ฉลองการเก็บเกี่ยว เป็นการอัญเชิญพระผู้เป็นเจ้าลงมาสู่โลกคือพระอิศวรและพระนารายณ์ ในภายหลังพระราชพิธีตรียัมปวายเปลี่ยนมาทำในเดือนยี่

เดือนยี่ คือ พระราชพิธีบุษยาภิเษกและ เฉวียนพระโคกินเลี้ยง คล้ายกับพระราชพิธีพืชมงคล

เดือนสาม คือ พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์ คือ พิธีเฝ้าข้าว เป็นพระราชพิธีคู่กับพระราชพิธีจรดพระนังคัล เพื่อให้เป็นสวัสดิมงคลแก่พืชมณฑลธัญญาหารของบ้านเมือง

เดือนสี่ คือพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ คือ พระราชพิธีทำบุญตรุษสงกรานต์ คือ พิธีตัดปี เพื่อให้เป็นสวัสดิมงคลแก่พระนคร พระเจ้าแผ่นดิน พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการบริวารและอาณาประชาราษฎร์

ในกฎหมายเตียรบาล มาตรา 152 ได้กล่าวถึงว่า

“พระราชพิธีแต่มีสนาม คือเบาะพก เสด็จศก ลดแจก
สัฟรรษฉินพัทธบท เฉวียนพระโค ดุลापान บุษยาภิเศก ราชา
ภิเศก อินทราภิเศก ศษกรรม ประธมาภิเศก ประธมกรรม
มัทยมกรรม อุดมกรรม อาจารย์ยาภิเศก อุปราดาปราบดา
ภิเศก 17 การพิทธีนี้ย่อมสนามสำหรับหมบัตร์ ...”¹⁵

¹⁵“กฎหมายเตียรบาล,” กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : ศรุสภา, 2537), 134.

จากหลักฐานดังกล่าวทำให้ทราบว่าสมัยอยุธยา มีระเบียบแบบแผนเกี่ยวกับพระราชประเพณีซึ่งผนวกความเชื่อของศาสนาพุทธและพราหมณ์เข้าด้วยกัน ความเชื่อดังกล่าวมีอิทธิพลต่อคติการปกครองแบบเทวราชา กล่าวคือ พระมหากษัตริย์ทรงมีฐานะเป็นสมมุติเทพ ดังนั้นการประกอบพระราชพิธีและพระราชภารกิจจึงมีลักษณะเสมื่อดังการปฏิบัติต่อเทพเจ้า เกี่ยวกับอายุของกฎมนเทียรบาลนี้ยังไม่สามารถกำหนดได้แน่ชัด สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อปีชวด จุลศักราช 820 (พ.ศ. 2001)¹⁶ กฎมนเทียรบาลได้สูญหายไปเมื่อคราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สอง พ.ศ. 2310

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นครองราชย์แล้วทรงโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมกฎหมายเก่าไว้เป็นหมวดหมู่ ในกฎหมายตราสามดวง ในศักราช 1166 (พ.ศ. 2347)¹⁷ ดังนั้นกฎมนเทียรบาลจึงถูกรวบรวมขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง

คำให้การชาวกรุงเก่า

คำให้การชาวกรุงเก่าเป็นหนังสือรวบรวมคำให้การของชาวไทยที่พม่ากวาดต้อนไปเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310 มีเนื้อความบางส่วนกล่าวถึงพระราชพิธีของกษัตริย์ในสมัยอยุธยาที่ทรงปฏิบัติในเดือนต่างๆ เรียกว่า พระราชพิธี 12 ราศี ตามพระตำรา¹⁸ เริ่มต้นเรียงลำดับจากเดือนห้า พระราชพิธีละแสงสุก (เถลิงศก) วันสงกรานต์ ไปจนจบในเดือนสี่คือ พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ อาทิ พระราชพิธีในเดือนห้า มีการอธิบายขั้นตอนของพระราชพิธีดังนี้

- (1) พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาเสด็จไป สรงน้ำพระศรีสรรเพชญ์ และพระพิฆเนศวร
- (2) โปรดให้นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะเข้ามาสรงน้ำและรับพระราชทานอาหาร

บิณฑบาต และจตุปัจจัยทานที่ในพระราชวังทั้ง 3 วัน

- (3) ทวงก่อนพระเจดีย์ทรายที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ และมีการฉลองพระเจดีย์ทราย
- (4) ตั้งโรงทอทานเลี้ยงพระและราษฎรซึ่งมาแต่จตุรทิศ มีเครื่องโภชนาควรวาน น้ำกิน น้ำอาบและยารักษาโรค พระราชทานทั้ง 3 วัน¹⁹

¹⁶พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2534), 344.

¹⁷กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, ในประกาศพระราชปรารภ, 1.

¹⁸คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2515), 265 –270.

¹⁹เรื่องเดียวกัน, 265.

ตำราพิธีทวาทศมาสฉบับเก่า

ตำราพิธีทวาทศมาสฉบับเก่า เป็นตำราที่กล่าวถึง พระราชพิธีสิบสองเดือนของไทย สันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 เมื่อแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์²⁰

สมุดไทยดำ พระราชพิธีทวาทศมาส กรุงเก่าและกรุงกัมพูชา

เนื้อหาว่าด้วยพระราชพิธีสิบสองเดือนสมัยกรุงศรีอยุธยา และพระราชพิธีสิบสองเดือนของกรุงกัมพูชา ประวัติของหลักฐานชิ้นนี้ได้มาจาก เลขานุการคณะรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 7 เดือน 4 พ.ศ. 2482 สมุดไทยดำเรื่องนี้มีบานแผนกกล่าวว่า ขุนพิทักษ์อักษร และนายชำนาญวิหาร เป็นผู้คัดลอก โดยมี นายบุญจันปเรียน เป็นผู้ตรวจทาน เมื่อ จ.ศ. 1174 (พ.ศ. 2355)²¹

ตำราพระราชพิธีเก่า

ตำราพระราชพิธีเก่าเป็นตำราว่าด้วยพระราชพิธีพระราชกฐนขึ้นพระอุ พระราชพิธีพระราชกฐนจรดปลี พระราชพิธีอาพาธพินาศ รวมทั้งพระราชพิธีสิบสองเดือน โดยสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ค่านำ เมื่อคราวตีพิมพ์ว่า ไม่ทราบว่ามีผู้แต่งเป็นใคร แต่ทวงสันนิษฐานว่าคงแต่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เนื่องจากในตอนท้ายของตำรา มีฎีกาถวายพยานรณสงครามต่ออย่างโบราณ สำหรับปีจอ พ.ศ. 2393²²

หนังสือนางนพมาศ หรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์

เนื้อหาของหนังสือแบ่งเป็นสองส่วน คือส่วนที่กล่าวถึงประวัตินางนพมาศ มีการกล่าวถึงพระราชพิธีเดือนเก่า ออกพรรษา และส่วนที่เป็นคำสอนเกี่ยวกับความประพฤติปฏิบัติตัว

²⁰ พิธีทวาทศมาสของเก่า, มหาอำมาตย์โท พระยาศรีธรรมราชพิณพาทย์ใน การยื่นชิงช้า ปี ระกา พ.ศ. 2464, 48.

²¹ หอสมุดแห่งชาติ ส่วนภาษาโบราณ หมวดพระราชพิธี เลขที่ 480 ม. 59 **พระราชพิธีทวาทศมาส กรุงเก่าและกรุงกัมพูชา.**

²² **ตำราพระราชพิธีเก่า,** พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ โปรดให้พิมพ์ใน ปีกุน พ.ศ. 2466.

ของสตรีในราชสำนัก เดิมเข้าใจว่าหนังสือนี้แต่งในสมัยสุโขทัย แต่จากการศึกษาในปัจจุบันกำหนดอายุได้ว่า อาจแต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ระหว่างปี พ.ศ. 2360 – 2378²³

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เป็นประกาศของทางราชการสมัยรัชกาลที่ 4 แบ่งออกเป็น 2 ช่วง ระหว่าง พ.ศ. 2394 – 2400 และ พ.ศ. 2401 – 2411 มีเนื้อหาที่เกี่ยวกับพระราชพิธีสิบสองเดือน คือ ในปี พ.ศ. 2409 ประกาศมหาสงกรานต์ปีชวด อัฐศก และประกาศปีมหาสงกรานต์

โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส

โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส เป็นพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ต้นราชสกุลมัลลกุล ทรงนิพนธ์ราว พ.ศ. 2413 – 2429 เนื้อความตอนต้นของโคลงกล่าวถึงเรื่องการเสด็จประพาสชาวของรัชกาลที่ 5 ในปี พ.ศ. 2413 พรรณนาการเสด็จต่างประเทศของพระองค์ และสิ้นสุดที่การเสด็จกลับจากประเทศอินเดีย เมื่อ พ.ศ. 2415²⁴ จากนั้นจึงกล่าวถึง การพระราชพิธีประจำปีสิบสองเดือน โดยเริ่มต้นด้วยพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในเดือนห้า และสิ้นสุดลงที่การแห่พระนารายณ์ตามพระราชพิธีตรียัมพวาย ตรีปวาย ในเดือนยี่ ขาดพระราชพิธีไป 2 เดือน คือ พระราชพิธีเดือนสาม และพระราชพิธีเดือนสี่ เนื่องจากสิ้นพระชนม์เสียก่อนนิพนธ์จบ

พระราชพิธีสิบสองเดือน

พระราชพิธีสิบสองเดือน พระราชนิพนธ์ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อปีชวด พุทธศักราช 2431 เนื่องจากกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ กราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานพระราชานุญาต เรื่องพระราชพิธีต่างๆ ซึ่งทำประจำพระนคร²⁵ พระราชนิพนธ์เรื่องนี้ได้รับยกย่องจากวรรณคดีสโมสร ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ว่าเป็นยอดของความเรียงอธิบาย ให้ข้อมูลเรื่องการพระราช

²³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “โลกของนางนพมาศ” ใน สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), **ไม่มีนางนพมาศ ไม่มีลอยกระทง สมัยสุโขทัย**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : มติชน, 2539), 124.

²⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์, **โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส**, พิมพ์ครั้งที่ 3 (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2509), 6-7.

²⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม 1**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : ศรีสภา, 2528), หน้าคำนำ.

พิธีสิบสองเดือนโดยละเอียด อีกทั้งทรงวินิจฉัยที่มาของการพระราชพิธีและการแก้ไขเปลี่ยนแปลงของการพระราชพิธีในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 4 และจนถึงรัชสมัยของพระองค์

ลักษณะของพระราชพิธีสิบสองเดือนในสมัยรัตนโกสินทร์

พระราชพิธีสิบสองเดือนในสมัยรัตนโกสินทร์ มีทั้งความสืบเนื่องและความเปลี่ยนแปลงไปจากสมัยอยุธยา ในพระบรมราชาธิบายเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงชี้แจงว่า พระราชพิธีที่เคยมีมาในกฎมนเฑียรบาลสมัยอยุธยานั้น ในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 กระทำอยู่แต่เดือนห้า เดือนหก เดือนสิบ เดือนสิบสอง เดือนสี่ แต่พระราชพิธีเดือนอ้ายคือพิธีตรียัมปวายได้เปลี่ยนมากระทำในเดือนยี่ สำหรับพระราชพิธีเดือนเจ็ด เดือนเก้า เดือนสิบเอ็ด เดือนยี่ ที่เปลี่ยนไปทำในเดือนอ้ายและเดือนสาม นั้นตำราสูญหาย ส่วนพระราชพิธีเดือนแปดในสมัยรัตนโกสินทร์ นั้นเป็นการพระราชกุศลเนื่องในพระพุทธศาสนา พิธีพราหมณ์สูญไป นอกจากนี้ยังมีพระราชพิธีที่เปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมขึ้นใหม่อีกหลายพระราชพิธี²⁶

พระราชพิธีสิบสองเดือน สามารถจำแนกออกเป็น 4 กลุ่ม คือ

1. **พระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครอง** เช่น พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และพระราชพิธีเศวตฉัตรสวนาน

1.1 พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาหรือเดิมเรียกว่า พระราชพิธีศรีสัจปานกาล เป็นพระราชพิธีที่ยิ่งใหญ่ ขลังและศักดิ์สิทธิ์สำหรับแผ่นดินสืบเนื่องมาแต่โบราณ มีความผูกพันกับสถาบันพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่พระมหากษัตริย์เป็นผู้มีพระราชอำนาจสูงสุดและเป็นศูนย์กลางของพระราชอาณาจักร มีรูปแบบที่จัดขึ้นเพื่อให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการดื่มน้ำสาบานว่าจะจงรักภักดีและซื่อตรงต่อพระมหากษัตริย์ เป็นการให้สัตย์สาบานประเภทหนึ่งที่ใช้เป็นสื่อกลาง ส่วนในทางปฏิบัติของการถือน้ำนั้นเป็นการเอาคมศาสตราวุธต่างๆมาทำพิธีสวดหรือสาปแช่งด้วยการโหมอ่านลิลิตโองการแช่งน้ำแล้วเสียบลงในน้ำที่จะนำไปพระราชทานให้ดื่มเป็นหลักสำคัญ²⁷ ถือว่าเป็นพระราชพิธีระบับยุคเชษฐของบ้านเมือง

²⁶ เรื่องเดียวกัน, 5.

²⁷ จมื่นอมรรตุนารักษ์ [แจ่ม สุนทรเวช], พระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่ม 11 เรื่องพระราชประเพณี (ตอน 3) (กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2514), 2.

พระราชพิธีนี้เชื่อว่ามีมาก่อนการก่อตั้งกรุงศรีอยุธยา และยังเป็นที่แพร่หลายในดินแดนภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังมีหลักฐานจารึกที่กรอบประตูศิลาของโบราณสถานพิมานอากาศในเมืองนครธมว่า เป็นคำสาบานของพวกข้าราชการที่เรียกว่า “พระตำรวจ” ถวายสัตย์สาบานต่อพระเจ้าศรีสุริยวรมันที่ 1 ส่วนในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีนั้นมีหลักฐานวรรณกรรมเรื่อง ลิลิตโองการแช่งน้ำ ใช้เป็นประกาศคำถวายสัตย์ในพระราชพิธีถือน้ำ²⁸ พระราชพิธีดังกล่าวนี้ยังประกอบในโอกาสต่างๆ เช่น พระราชพิธีถือน้ำเมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จขึ้นครองราชย์ พระราชพิธีถือน้ำเมื่อออกสงคราม นอกเหนือไปจากที่กระทำเป็นประจำทุกปีๆ ละสองครั้ง

ในสมัยอยุธยาข้าราชการถือน้ำที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ ต่อมาย้ายไปที่วิหารพระมงคลบพิตร เมื่อถือน้ำแล้วใช้ดอกไม้ธูปเทียนไปถวายบังคมพระเชษฐาธิราช เป็นเทวรูปฉลองพระองค์ของพระเจ้าอู่ทอง หรือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 แล้วจึงเข้าไปถวายบังคมพระเจ้าแผ่นดินพร้อมกัน

สำหรับในสมัยรัตนโกสินทร์ สถานที่ใช้ประกอบพระราชพิธี คือ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม หลังจากนั้นจึงนำดอกไม้ธูปเทียนมาถวายบังคมพระบรมอัฐิของรัชกาลที่ 1 และถวายบังคมพระอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกที่แท่นพระเชษฐาธิราช ในรัชกาลต่อมา แม้ยังมีการถวายบังคมพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ก่อนๆ ซึ่งเสด็จสวรรคตล่วงไปแล้วโดยลำดับ²⁹

กำหนดเวลาของการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา กำหนดตามปกติมีปีละสองครั้ง คือในเดือน 5 ขึ้น 3 ค่ำครั้งหนึ่ง และเดือน 10 แรม 3 ค่ำ อีกครั้งหนึ่ง³⁰ โดยถือเอาวันตรุษสงกรานต์และวันสารทในรอบปีหนึ่งสำหรับข้าราชการที่ถือศาสตราวุธ กำหนดให้มีการถือน้ำเป็นประจำทุกเดือน ครั้นมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนแปลงการถือน้ำเป็นวันให้แน่นนอนในช่วงขึ้นปีใหม่ ในวันที่ 3 เมษายนเหมือนกันทุกปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2454 เป็นต้นมา เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475 พระราชพิธีถือน้ำ

²⁸ จิตร ภูมิศักดิ์, โองการแช่งน้ำ และข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2524), 3 – 7.

²⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, เล่ม 1, 171.

³⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, เล่ม 1, 164.

พิพัฒน์สัตยาภิเษกกระทำมาจนกระทั่งเมื่อวันที่ 25 มีนาคม พ.ศ. 2512³¹ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลปัจจุบันทรงฟื้นฟูการถือน้ำในวันพระราชทานตรารามาธิบดีแก่ทหารขึ้นอีกครั้งหนึ่ง

1.2 พระราชพิธีคเชนทร์ศวसन

พระราชพิธีคเชนทร์ศวसन เป็นพระราชพิธีออกสนามใหญ่ กระทำในเดือนห้า พระราชพิธีนี้เกิดขึ้นจากความต้องการทำพิธีทอดเชือกตามเชือกของพราหมณ์พฤติบาต เป็นส่วนหนึ่งของพิธีทางศกรรม เพื่อสร้างความเป็นสิริมงคลแก่ช้างพระที่นั่งซึ่งเป็นพาหนะสำคัญของพระมหากษัตริย์และช้างศึกของเหล่าทหาร โดยจัดให้มีกระบวนแห่ช้าง ม้า ให้พระเจ้าแผ่นดินทอดพระเนตรเพื่อเป็นการตรวจกำลังพล ความเข้มแข็งของกองทัพ และยังเชิญให้เจ้าประเทศราชเดินทางมาร่วมชุมนุมเพื่อแสดงความจงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดิน จากพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงกล่าวว่า

“เรื่องคเชนทร์ศวसनนี้เพ็งมีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 แต่เดิมมาแต่การทอดเชือกตามเชือกซึ่งเป็นพิธีพราหมณ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเพิ่มเติมให้เกี่ยวข้องกับทางพระพุทธศาสนา โดยโปรดให้พระสงฆ์ทำพิธีสวดมนต์ และพระราชทานภัตตาหารแด่พระสงฆ์ก่อนเริ่มพิธีแห่กระบวนช้าง กระบวนม้า”³²

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ยกเลิกการพระราชพิธีนี้ไป³³ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะสภาพบ้านเมืองมีความเจริญก้าวหน้าใหม่ๆ ทางด้านการทหาร และทางอาวุธยุทโธปกรณ์

2. พระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับด้านศาสนา แบ่งออกเป็นศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์และปะปนกันทั้งพุทธและพราหมณ์ อาทิ พระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธ ได้แก่ พระราชพิธีเข้าพรรษา และ พระราชพิธีวิสาขบูชา ส่วนพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์

³¹ จมื่นอมรตฤณารักษ์ [แจ่ม สุนทรเวช], พระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่ม 11 เรื่องพระราชประเพณี (ตอน 3), 4.

³² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, 222 –223.

³³ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, ประกาศการพระราชพิธี, เล่ม 1, หน้า ข.

ได้แก่ พระราชพิธีศิวาราตรี และพระราชพิธีตรียัมปวาย ส่วนพระราชพิธีที่ปะปนกันทั้งสองศาสนา ได้แก่ พระราชพิธีจองเปรียงในสมัยรัชกาลที่ 4-5 มีการเพิ่มพิธีสวดมนต์เลี้ยงพระก่อนที่จะเริ่มพิธีจุดโคมเนื่องในศาสนาพราหมณ์

2.1 พระราชพิธีเข้าพรรษา

พระราชพิธีเข้าพรรษา เป็นพระราชพิธีเนื่องในศาสนาพุทธ โดยที่พระมหากษัตริย์ทรงพระราชกุศลในวันเข้าพรรษามาตามธรรมเนียมของพุทธศาสนิกชน มีการพระราชทานเทียนพรรษาตามวัดหลวงต่างๆ กับพระราชทานเทียนพุ่มแก้วพระสงฆ์ที่มีสมณศักดิ์จนถึงชั้นเปรียญ ทรงพระราชทานพระบรมราชนาฎาติให้นวชน เจ้านายพระบรมวงศานุวงศ์ คือมีการบวชนาคหลวง และพระราชทานเครื่องสมณบริขารสำหรับนาคหลวง

ในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 มีการเพิ่มเติมโดยให้บรรดาเจ้านายไปจุดเทียนพรรษาตามวัดและมีการเสด็จพระราชดำเนินถวายเครื่องสักการะพระอัฐิพระบรมมหาราชวังราช และพระบรมวงศานุวงศ์ รวมทั้งถวายพานพุ่มแด่พระภิกษุสงฆ์

2.2 พระราชพิธีวิสาขบูชา

สมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยกรุงธนบุรี ไม่มีหลักฐานว่ามีการประกอบพิธีในวันวิสาขบูชาหรือไม่ ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 โปรดเกล้าฯ ให้จัด “พระราชกำหนดพิธีวิสาขบูชา “ ขึ้นเมื่อปีฉลู พ.ศ. 2360 ³⁴ โดยพระองค์ทรงรักษาศีลอุโบสถเป็นเวลา 3 วัน มีการปัก “ โคมตามประทีปบูชา “ และแขวน “ พวงดอกไม้ “ ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ดังปรากฏหลักฐานในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความเป็นมาว่า

“ ...ปีฉลู นพศก จุลศักราช 1179 (พ.ศ. 2360) รัตนโกสินทรศก เป็นปีที่ 36 ในรัชกาลที่ 2 สมเด็จพระสังฆราชมี ซึ่งมาแต่วัดราชวรวิหาร ถวายพระพรให้ทรงธรรม วิสาขบูชาเป็นครั้งแรก การที่ทำนั้นถึงว่าในหมายอ้างว่าเป็นมหายันบูชาใหญ่ก็จริงแต่การที่จัดนั้นดูเหมือนหนึ่งจะต้องถามกันว่าจะให้ทำอย่างไรจึงจะควร ท่านพระสังฆราชนั้นจะต้องถวายพระพรอธิบายว่าที่ทำกันมาแต่ก่อนนั้น คือจุดโคมตามประทีปบูชาทั้งในพระอารามและตามบ้านเรือนทั้งปวง จึงโปรดให้ทำโคมปิดกระดาดเส้าไม้ไผ่ยอดผูกฉัตรกระดาดเส้า เหมือนกับโคมบิหาร

³⁴พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, เล่ม 2, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : ศรีสภา, 2541), 80.

การพระราชพิธีจองเปรียง แปลกแต่เสาทาปูนขาวเสีย เหมือนโคมชัย
โคมประเทียบ ให้ไปปักตามพระอารามหลวง...”³⁵

ต่อมาสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 มีการพระราชกุศล
เช่นเดียวกับสมัยรัชกาลที่ 2 แต่ในตอนท้ายรัชกาลที่ 3 มีการเพิ่มเติมพระราชพิธีดังนี้

“...เมื่อทรงสร้างวัดสุทัศนเทพวรารามโปรดให้ทำเกยขึ้น
สำหรับตั้งพระสัตตมหาสถานรอบพระอุโบสถ และวิสาลบูชาให้
ให้เชิญพระพุทธรูปออกตั้งแล้วมีเทศนาปฐมสมโพธิ ให้สัปบุรุษ
ทยายไปฟังและเทียนมัสการพระพุทธรูป ที่วัดพระเชตุพน
ก็ให้มีตะเกียงรายรอบกำแพงแก้วเพิ่มเติม แต่การอื่นๆ ก็คงอยู่
ตามเดิม ไม่ได้มีการเสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรี
รัตนศาสดาราม...”³⁶

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้
จัดงานพระราชพิธีวิสาลบูชาให้พิเศษไปกว่าที่เคยจัดในรัชกาลก่อน คือ ให้ตั้งโต๊ะเครื่องบูชา
พระพุทธรูปเจ้า ๓ องค์พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และทำโคมแขวนตามศาลารายอีก
ด้วย ซึ่งสอดคล้องกับภาพเขียนในช่องพระราชพิธีเดือนหกภาพพระราชพิธีวิสาลบูชาที่วัดราช
ประดิษฐสถิตมหาสีมารามและวัดเสนาสนาราม ปรากฏภาพโคมแขวนตามศาลารอบพระอุโบสถ
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ดังข้อความกล่าวว่า

“...เกณฑ์ให้ข้าราชการทำโคมตราตำแหน่งมาตั้งมาแขวน ส่วน
ของหลวงก็ใช้ตราของหลวงแขวนที่ประตูพระอุโบสถทั้งหก
ประตู ในปีแรกที่เกิดโคมตรานั้นนั้นก็เป็นการก็ก้องไกลหา
ยิ่งใหญ่ คนมาดูกลับมากขึ้นไปกว่าเมื่อตั้งเครื่องโต๊ะ ด้วยโคม
นั้นตั้งแขวนตามศาลารายและพระระเบียงโดยรอบเป็นท่าเลก
ว่าง...”³⁷

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³⁶ เรื่องเดียวกัน, 86.

³⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, เล่ม 2, 88.

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายในเดินเทียนและสวดมนต์รอบๆ พระพุทธรัตนสถาน วิธีการปฏิบัตินี้นับว่าเป็นแบบอย่างของการเวียนเทียนในรัชกาลต่อๆ มาจนถึงปัจจุบัน

ปัจจุบันพระราชพิธีวิสาขบูชาจัดขึ้น ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 ทรงเป็นประธานในพิธีพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ คณะรัฐมนตรีและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ในตอนเย็นวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 เวลาประมาณ 16 นาฬิกา พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ พระสงฆ์แสดงพระธรรมเทศนา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงศีล ทรงธรรม และทรงนำเวียนเทียนรอบพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม รวม 3 รอบ

พิธีวิสาขบูชาของทางราชการ กรมการศาสนา จัดพิธีวิสาขบูชาขึ้นที่พุทธมณฑล ตำบลศาลายา อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม เป็นประจำทุกปี

3. พระราชพิธีด้านการเกษตรกรรม ได้แก่ พระราชพิธีพืชมงคล พระราชพิธีจรดพระนังคัล และ พระราชพิธีพืชมงคล (การขอฝน)

3.1 พระราชพิธีพืชมงคลและพระราชพิธีจรดพระนังคัล

การพระราชพิธีเดือนหกกล่าวเป็นสองชื่อ แต่เป็นพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกัน พระราชพิธีพืชมงคลเป็นพระราชพิธีเนื่องในพุทธศาสนา กระทำที่ท้องสนามหลวง พระราชพิธีจรดพระนังคัล เป็นพระราชพิธีเนื่องในศาสนาพราหมณ์ ในสมัยรัชกาลที่ 4 - 5 กระทำการพระราชพิธีที่ทุ่งสัมปอญนอกพระนคร แต่ในปัจจุบันกระทำที่สนามหลวงทั้งสองพิธี

พระราชพิธีจรดพระนังคัล หมายถึง พระราชพิธีแรกนา หรือ พระราชพิธีแรกนาขวัญ กระทำในเดือนหก บางสมัยวันแรกนาตกในเดือนเมษายน แต่ในระยะหลังมักกระทำในช่วงต้นเดือนพฤษภาคม เป็นพระราชพิธีที่มีความสำคัญในการสร้างขวัญและกำลังใจแก่เกษตรกรและประชาชนทั่วไป

พระราชพิธีจรดพระนังคัลนี้เป็นพระราชพิธีที่สืบทอดมาแต่โบราณ แต่ในสมัยสุโขทัยไม่มีหลักฐานปรากฏชัดเจน พบหลักฐานที่แสดงว่ามีพระราชพิธีนี้ในสมัยอยุธยาในกฎมนเฑียรบาล เรียกพระราชพิธีนี้ว่า “จรดพระอังคัล” มีข้อความปรากฏถึงพระราชพิธีนี้อยู่สองแห่งแห่งหนึ่งกล่าวอย่างสั้นๆ ว่า “เดือน 6 พิธีไผ่สาขขยจรดพระอังคัล” อีกแห่งหนึ่งให้รายละเอียดเพิ่มขึ้นว่า ขุนนางผู้ทำหน้าที่สำคัญคือ เจ้าพญาจันทกุมารและพระพลเทพ ดังความบรรยายว่า

“เดือนไผ่สาขจรดพระอังคัล เจ้าพญาจันทกุมารถวายบังคม

ณ หอพระ ทรงพระกรุณาเฝ้าพระบรมมหาราชวัง แลพระพลเทพถวาย
 บังคมสั่งอาษาสิทธิ ธรรมพระกรุณาอดพระบรมเดช มิได้ไข
 หน้าล่อง มิได้ตรัสคดีด้วยความ มิได้เบิกลูกขุน มิได้เสด็จ
 ออก ส่วนเจ้าพญาจันทกุมารมีเกยช้างหน้าพุททาวาศขัดแห่
 ขึ้นช้างแต่นั้นให้สมโพท 3 วัน ลูกขุนหัวหมื่นพันนา 100 นา
 100000 นา กรมการในกรมนาเฝ้า แลขุนหมื่นชาวสวนทั้ง
 ปวงเฝ้าตามกระบวน”³⁸

หลักฐานคำให้การขุนหลวงหาวัด บรรยายถึงพระราชพิธีจรดพระนังคัลในสมัย
 อยุธยา โดยให้รายละเอียดมากกว่า กฎมนเทียรบาลว่า พระราชพิธีนี้พระอินทกุมารทำหน้าที่
 แทนพระมหากษัตริย์ และมีนางเทพีแทนพระมเหสี ซึ่งเรือคฤหสองตอนไปถึงทุ่งแก้วขึ้นจากเรือ
 พระอินทกุมารสวมมงกุฎอย่างเลิศซึ่งเสด็จเงิน ส่วนนางเทพีก็สวมมงกุฎอย่างเลิศไม่มียอดซึ่งเสด็จ
 เงินเหมือนกัน ขบวนแห่มีเครื่องสูง มีคนตามเรียกว่ามหาดเล็ก มีขุนนางเคียงถือหว่านห้ามสูงต่ำ
 เมื่อถึงโรงพิธีพระอินทกุมารจับคันไถเทียมโคสุภราช โคกระวิน พระยาพลเทพถือเชือกจูงโค
 นางเทพีหาบกระเช้าข้าวหวาน เมื่อไถได้สามรอบแล้วก็ปลดโคออก ให้โคเลื้อกกินอาหารเลี้ยงทนาย
 มีข้าวสามอย่าง ถั่วสามอย่างและหญ้าสามอย่าง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 รัชกาลที่ 5 ทรงตั้งข้อสังเกตว่า ผู้ทำหน้าที่แรกนาในกฎมนเทียรบาล คือ พระจันทกุมาร แต่
 คำให้การขุนหลวงหาวัดมีชื่อแตกต่างออกไปคือ พระอินทกุมาร

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีหนังสือดำรับนางนพมาศ³⁹ กล่าวถึงพระราชพิธีจรด
 พระนังคัลว่า มีการสร้างโรงพิธีที่ท้องทุ่งละหานหลวง หน้าพระตำหนักห้างเขา พระเจ้าแผ่นดิน
 พร้อมพระบรมวงศานุวงศ์ประทับที่พระตำหนักห้าง โปรดให้ออกญาพลเทพแต่งกายอย่างลูกหลวง
 เป็นผู้หนึ่งที่ทำหน้าที่ไถนา โดยบรรยายรายละเอียดดังนี้

“ ในเดือนหก พระราชพิธีไผ่สาข จรดพระนังคัล พรหมมณ
 ประชุมกันผูกพรตเชิญเทวรูปเขาโรงพิธี ณ ท้องทุ่งละหาน
 หลวง หน้าพระตำหนักห้างเขา กำหนดฤกษ์แรกนาใช้วัน

³⁸“กฎมนเทียรบาล,” กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว 13,
 2515), 138 –139.

³⁹ดำรับนางนพมาศ เป็นวรรณกรรมซึ่งปัจจุบันนักวิชาการเชื่อกันว่า แต่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

อาทิตย พระเจ้าแผ่นดินทรงเครื่องต้นอย่างเทศ ทรงม้าพระที่นั่ง
 พยุหยาตราเป็นกระบวนเพชรพวง พระอัครชายา และพระ
 ราชวงศานุวงศ์ พระสนมกำนัลเลือกแต่ที่ตองพระราชฤทัย
 ขึ้นรถประเทียบตามเสด็จไปในกระบวนหลังประทับที่พระ
 ตำหนักห่าง จึงโปรดให้ออกญาพลเทพิบดีแต่งตัวอย่าง
 ลูกหลวง มีกระบวนแห่ประดับด้วยกรรชิงบังสุริย พรหมณ
 เป่าสังข์ไปรยข้าวตอก...”⁴⁰

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชาธิบายว่า พระราช
 พิธีจรดพระนังคัลในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีเรื่อยมาไม่มีการยกเว้น แต่อาจไม่ได้เป็นพระราชพิธี
 หน้าพระที่นั่ง ยกเว้นจะมีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตร เช่นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ
 เลิศหล้านภาลัย ทรงปฏิสังขรณ์วัดอรุณราชวราราม ในปีมะแม เบญจศก ศักราช 1184 ได้เสด็จ
 ทอดพระเนตรการปฏิสังขรณ์ทุกวัน เมื่อถึงคราวมีพระราชพิธีจรดพระนังคัล ทรงมีพระราชประสงค์
 จะทอดพระเนตร จึงโปรดฯให้ยกการพระราชพิธีมาตั้งที่ปรกหลังวัดอรุณราชวราราม ซึ่งขณะนั้นยัง
 เป็นทุ่งนา ต่อมาในรัชสมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรพระราช
 พิธีแรกนาที่ทุ่งสัมปอครั้งหนึ่ง ต่อมาโปรดให้กระทำพระราชพิธีแรกนาที่เมืองพระนครศรีอยุธยา
 และที่เมืองเพชรบุรี

ตามพระบรมราชาธิบายยังกล่าวว่า แต่เดิมพระราชพิธีจรดพระนังคัลมีแต่พิธี
 พรหมณไม่มีพิธีสงฆ์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเพิ่มพิธีสงฆ์เข้าไปแต่
 ยกเป็นอีกพิธีต่างหากเรียกว่า “พิธีมงคล”

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงบรรยายพระราชพิธีจรด
 พระนังคัลเป็นบทร้อยกรอง ไว้ในโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส ซึ่งมีเนื้อความตรงกับความจริงร้อย
 แก้ว พระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 5 ในเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน เริ่มตั้งแต่พระราชพิธีพิธีมงคล
 กล่าวถึงการอัญเชิญพระพุทธรูปมาตั้งในมณฑลพิธี เจ้าพระยาแรกนา และเทพีทั้งสี่เข้าร่วมฟังพระ
 สวด ดังนี้

“วิชาสมาได้ฤกษ์ทั้ง ดฤถี นาพ้อ
 กำหนดเมล็ดรวงดี ถูกร้อง

⁴⁰ กรมศิลปากร, “นางนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์,” *วรรณกรรมสมัยสุโขทัย* (กรุงเทพฯ :
 กรมศิลปากร, 2528), 306-307.

ตั้งการราชพิธี	จรดพระนังคัลนา
ทั้งพีชมงคลพ้อง	แทรกข้าทรงเดิม
ท้องสนามหลวงนั้นตั้งแท่น	มณฑล
พุทธรูปเรื่องขอฝน	ออกตั้ง
ดิณชาติพืชพรรณผล	เมล็ดห่อ ถูงเอย
มีบาตรน้ำมนต์ทั้ง	พระเต้าสังข์ทรง
เจ้าพระยายศเอกอ้าง	ออกยา หนึ่งเอย
ผู้จักได้ไถนา	หว่านเข้า
เทพีสีนางมา	พร้อมพรัง
ที่พระปลาแหล่งเฝ้า	ธเรศเจ้าจอมเศียร ⁴¹

มีข้อสังเกตเกี่ยวกับพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลว่า ผู้กระทำพิธีแรกนานั้น เป็นเสนาบดีกรมนาที่เกษตราธิบดี คือเจ้าพระยาพลเทพ ยกเว้นบางสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชาธิบายว่า พระยาแรกนาเป็นตำแหน่งเจ้าพระยาพลเทพ เช่นเดียวกันกับพระยาเย็นชิงช้า เมื่อพระยาพลเทพป่วยก็ให้พระยาประชาชีพแทน ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเกือบจะเป็นธรรมเนียมว่า ผู้ไถย่นชิงช้า ผู้นั้นก็แรกนาด้วย

พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลนี้กระทำสืบเนื่องต่อมาในรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 ต่อมาในปีพ.ศ.2479 มีการพิจารณาว่า ควรยกเลิกพระราชพิธีนี้หรือไม่ ในที่สุดกระทรวงเกษตราธิการก็เห็นว่า พระราชพิธีนี้มีประโยชน์ควรดำเนินการแก้ไขมิให้เป็นพระราชพิธีทางไสยศาสตร์ และควรให้มีการประกวดผลผลิตทางเกษตรกรรมและเป็นพิธีเกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ ด้วย จึงให้คงพระราชพิธีนี้ไว้ เพื่อปลุกใจให้ประชาชนนิยมทำการเกษตร สำหรับพระราชพิธีแรกนา นั้นมีการย้ายไปทำร่วมกับงานวันขึ้นปีใหม่ ในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2480 และยกเลิกไปใน พ.ศ.2481

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 พระราชพิธีจรดพระนังคัล ได้รับการฟื้นฟูอีกครั้งหนึ่งในพ.ศ.2502 คณะรัฐมนตรีได้ลงมติให้กระทรวงเกษตรเป็นเจ้าของเรื่องรับไปพิจารณาดำเนินการ ผลการประชุมพิจารณาสรุปว่า ควรฟื้นฟูขึ้นกระทำเป็นประจำปี เริ่มตั้งแต่พ.ศ. 2503 เป็นต้นมาถึงปัจจุบัน

⁴¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, **โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส** (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2509), 16.

3.2 พระราชพิธีพืชมงคลหรือพระราชพิธีขอฝน

พระราชพิธีพืชมงคลไม่ปรากฏในกฎมนเฑียรบาล แต่ในคำให้การขุนหลวงหาวัด กล่าวว่า เป็นพระราชพิธีสำคัญและมีมาแต่โบราณจะเลิกเสียมิได้ เป็นพระราชพิธีที่กล่าวถึง พระพุทธเจ้าบันดาลให้ฝนตกใหญ่ ลักษณะการพระราชพิธีพืชมงคลเป็นพิธีประจำปี เว้นปีที่มีฝนตกบริบูรณ์ หนึ่งในหนังสือประกาศการพระราชพิธี พระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ กล่าวว่า เป็น “พิธีจร” ดังประกาศพระราชพิธีจร พระสังฆาฐานขอฝนในรัชกาลที่ 1 และคำอธิษฐานขอฝนในรัชกาลที่ 3 สำหรับประกาศพระราชพิธี “พืชมงคล” มีขึ้นในรัชกาลที่ 4 ไม่ทราบว่าเป็นพระราชนิพนธ์ของพระองค์เอง หรือโปรดฯ ให้ใครแต่งไม่ทราบได้ แต่ได้ใช้ต่อมาจนถึงรัชกาลที่ 5⁴²

4. พระราชพิธีด้านการเฉลิมฉลองในเทศกาลสำคัญ ได้แก่ พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ พระราชพิธีสงกรานต์ พระราชพิธีฉัตรมงคล และพระราชพิธีสารท เป็นต้น

4.1 พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์

พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ เป็นพระราชพิธีทำบุญตบบูชา คือ พิธีตัดปีส่งปีเก่าเพื่อจะขึ้นปีใหม่ ปรากฏในกฎมนเฑียรบาลเป็นโบราณราชประเพณี เริ่มด้วยเจ้าพนักงานตั้งพระราชพิธีสงฆ์และพิธีพราหมณ์ที่หอเวทวิทยาคมในวังหลวง มีการสวดอาถรรพณ์สูตร หรือเรียกว่า สวดภาณยักษ์รอบกำแพงพระบรมมหาราชวังในวันสิ้นปี แล้วยิงปืนใหญ่ที่เรียกว่า ยิงปืนอาภูนา ขบไล่ภูตผีปีศาจทุกชนิดให้ตกใจและหนีไป ทำให้มีความสะอาดหมดจดในวันขึ้นปีใหม่ต่อไป เป็นพระราชพิธีประจำปีเพื่อควมมีสวัสดิมงคลแก่พระนคร และพระเจ้าแผ่นดิน พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในตลอดจนราษฎร มีการให้สวมมงคลที่ศีรษะและสายพิณสมรสพายเฉียงไหล่ซึ่งเป็นเครื่องรางชนิดหนึ่งและแจกจ่ายกระบองเพชรที่มีลักษณะเหมือนพระแสงขอทำด้วยใบลานพับเป็นรูปคล้ายขอส้างมีด้ามยาวประมาณฟุตกว่าๆให้ถือไว้ตลอดเวลา เพื่อแสดงว่าผู้นั้นได้เข้าอยู่ในพระราชพิธี เพื่อความสุขสวัสดิ์ในโอกาสที่จะถึงปีใหม่

⁴²พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, ประกาศการพระราชพิธี, เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2508), 286-291.

4.2 พระราชพิธีสงกรานต์

พระราชพิธีสงกรานต์เริ่มขึ้นเมื่อวันขึ้นหึ่งค่ำ เดือนห้า ถือเป็นวันปีใหม่ของไทย พระราชพิธีสงกรานต์แบ่งออกเป็นสามวัน คือ วันมหาสงกรานต์ วันเนา และวันเถลิงศก⁴³ ตามลำดับ ระหว่างสามวันนี้จะมีการพระราชกุศลก่อพระทรายและการถวายข้าวบิณฑ์ และยังมีพระราชพิธีสงมูรธาภิเษกในวันสงกรานต์อันเป็นธรรมเนียมมีมาแต่โบราณที่พระเจ้าแผ่นดินจะต้องสงมูรธาภิเษกในวันเถลิงศกเพื่อความเป็นสิริมงคลในวันปีใหม่

ตามประกาศรัชกาลที่ 4 เรื่อง ประกาศสงกรานต์ ปีมะเส็ง นพศก ซึ่งเป็นประกาศสงกรานต์ฉบับแรก ในสมัยรัชกาลที่ 4 ปีพ.ศ. 2399 ประกาศให้ข้าราชการและราษฎรทำบุญให้ทานในช่วงเวลาสงกรานต์เหมือนที่เคยทำกันมา⁴⁴ แต่ทรงเพิ่มเติมพิธีสังเวยพระสยามเทวาธิราช และการเลี้ยงอาหารข้าราชการ พ่อค้า ชาวไทยและชาวต่างประเทศ ตลอดจนมิชชันนารีขึ้น⁴⁵ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ในช่วงต้นรัชกาลได้ทรงยกเลิกการเลี้ยงอาหารข้าราชการและพ่อค้าที่รัชกาลที่ 4 โปรดให้ตั้งขึ้น เนื่องจากผู้เข้าร่วมงานเลี้ยงขอให้เลิกแล้วโปรดให้มีการเลี้ยงปีใหม่เฉพาะพระบรมวงศานุวงศ์ขึ้นมาแทน⁴⁶

วันสงกรานต์นอกจากจะเป็นงานพระราชพิธีแล้วยังเป็นประเพณีของชาวไทยที่สืบทอดมาอย่างต่อเนื่องเป็นประจำทุกปี

4.3 พระราชพิธีฉัตรมงคล

พระราชพิธีฉัตรมงคลเป็นธรรมเนียมแต่เก่าก่อน เกี่ยวกับการเปลี่ยนปีใหม่มาถึงเดือนหก พวกพนักงานฝ่ายในที่รักษาเครื่องราชูปโภคและรักษาตำแหน่งหน้าที่พระทวารและประตู่วังต้องทำการสมโภชเครื่องราชูปโภคในตำแหน่งที่ตนเองรักษา ข้างพนักงานฝ่ายหน้าจะสวดมนต์เลี้ยงพระ ส่วนพนักงานฝ่ายในจะมีแต่เครื่องสังเวย เครื่องประโคม การกระทำดังกล่าวเป็นส่วนของเจ้าพนักงานทำกันเอง ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงพระราชดำริว่า วันบรมราชาภิเษกนั้นเป็นมหามงคลสมัย ควรมีการสมโภชพระมหาเศวตฉัตรเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ราชสมบัติจึงทรงจัดการพระราชกุศลซึ่งพระราชทานชื่อว่า “พระราชพิธีฉัตรมงคล”

⁴³วันเถลิงศก คือวันขึ้นปีใหม่

⁴⁴พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, เล่ม 1, 187.

⁴⁵พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, เล่ม 1, 162.

⁴⁶พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดียวกัน, 163.

4.4 พระราชพิธีสารท

พระราชพิธีสารทเดิมเป็นพระราชพิธีของศาสนาพราหมณ์ เกี่ยวกับเรื่องการกวนข้าวมธุปายาส หรือพระราชพิธีกวนข้าวทิพย์ ต่อมาในศาสนาพุทธได้มีการกวนข้าวทิพย์ตามอย่างศาสนาพราหมณ์ พระราชพิธีสารทเป็นงานบุญกุศลอันถือปฏิบัติเป็นประจำปีในวังหลวง ในการพระราชพิธีสารทนี้กำหนดทรงบาตรในการนักษัตฤกษ์ทั้งสามวัน ของที่ใช้คือข้าวทิพย์ทรงวันเดียว วันที่เหลือใช้กระยาสารท ซึ่งเป็นขนมตามถุกดองมาจากข้าวปายาสแต่ทำให้อร่อยถูกปากคนไทย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระบรมราชาธิบายว่า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 โปรดฯให้มีการกวนข้าวทิพย์ โดยใช้พระเจ้าลูกเธอฝ่ายในทรงกวนและต้องเป็นสาวพรหมจารีทั้งสิ้น⁴⁷

สำหรับพระราชภารกิจที่รัชกาลที่ 5 ทรงจัดให้มีขึ้นคือ “การประกวดโกข้าวยาคุปายาส”⁴⁸ ซึ่งพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีและข้าราชการร่วมกันจัดทำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย แล้วทรงคัดเลือกโกพักเหลืองกับข้าวยาคุปายาสพระราชทานพระราชาคณะสงฆ์ต่างๆ เสร็จแล้วทรงปิดทองพระพุทธรูป พระคัมภีร์ แล้วพระมหาราชครู (พราหมณ์) ถวายน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวรรตสำหรับพระราชพิธีสารท ครั้นพระสงฆ์ฉันเสร็จแล้ว โปรดเกล้าฯให้พระเจ้าลูกเธอประเคนผ้าเหลือง พระสงฆ์ถวายอดิเรกถวายพระพรลา แล้วเสด็จขึ้น เวลาทุ่มเศษพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงจุดเทียนนมัสการ พระสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ถวายศีล แล้วขุนนิมิตร์อักษรอ่านประกาศพระราชพิธีสารท พระมหาดเล็ก 32 รูป สวดทวารวศปริตร

จากลักษณะของพระราชพิธีสิบสองเดือนดังที่กล่าวถึงไปแล้วข้างต้นทำให้สรุปได้ว่า พระราชพิธีสิบสองเดือนเป็นโบราณราชประเพณีของไทย ซึ่งถือกันว่าเป็นพระราชพิธีสำคัญสำหรับพระนคร เพื่อความเป็นสวัสดิมงคลในแต่ละเดือน อนึ่งมีบางพระราชพิธี ได้รับการปรับปรุงเปลี่ยนรูปแบบและการปฏิบัติสืบทอดกันมาอย่างต่อเนื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

⁴⁷พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชพิธีสิบสองเดือน**, เล่ม 3, 84.

⁴⁸เกี่ยวกับเรื่องโกยาคุ วันแรกเป็นโกยาคุของข้าราชการ วันที่สองเป็นของพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้า และวันที่สามเป็นของพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน อ้างจากพระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม 3, 91.